

The University of Tehran Press

FALSAFEH

Online ISSN: 2716-974X

<https://jop.ut.ac.ir>

The Other and Epistemic Confrontations: A Comparative Study of the Views of Ibn Arabi and Paul Feyerabend

Jalal Abdollahi¹ | Hamedeh Rastaei²

1. Ph.D. Candidate of History of Science, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: jalaljalal13721372@gmail.com

2. Corresponding Author, Assistant Professor of Philosophy, Ale- Taha Institute of Higher Education, Tehran, Iran. Email: h.rastaei@aletaha.ac.ir

Article Info

Article Type:

Research Article

(167-189)

Article History:

Receive Date:

12 January 2025

Revise Date:

10 February 2026

Accepte Date:

05 April 2025

Published online:

16 August 2026

Abstract

The purpose of this article is to compare the approach of Ibn Arabi and Feyerabend in facing the "other" and epistemic confrontations. Despite the background and historical differences of these two thinkers, both of them consider "the other" and epistemic confrontations as an opportunity to upgrade and elevate the epistemological dimensions of a person. Ibn Arabi's and Feyerabend's approach to the system of existence is closely related to their view in the field of epistemology. The encounter of these two thinkers with "the other" and different opinions is rooted in their ontological system. In Ibn Arabi's ontological system, the difference between beings is due to the difference between divine names. This existential and ontological difference also finds its way to the field of knowledge and causes a plurality of opinions and ideas. From Feyerabend's point of view, existence is a complex and rich thing, and the possibility of understanding its truth is completely ruled out. In the eyes of both, the possibility of being able to grasp the whole truth from a specific point of view is ruled out. Instead of recommending the elimination of the "other", they recognize multiple opinions and refer to epistemological confrontations as an opportunity to strengthen views and gain a deeper understanding of the truth.

Keywords:

Ibn Arabi, Feyerabend, epistemic opposition, the other, ontology, epistemology

Cite this article: Abdollahi, J. & Rastaei, H. (2026). The Other and Epistemic Confrontations: A Comparative Study of the Views of Ibn Arabi and Paul Feyerabend. *FALSAFEH*, Vol. 24, No. 1, Spring-Summer 2026, Serial No. 46 (167-189).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jop.2025.387463.1006872>

Publisher: The University of Tehran Press.

1. Introduction

Epistemic disagreements and conflicts have always been central issues in philosophy and epistemology. When the "other" appears with different beliefs, ideas, or methodologies, fundamental questions arise: should we eliminate epistemic conflicts, or should we embrace and appreciate epistemic differences? Are these conflicts merely obstacles, or can they serve as opportunities to enrich human knowledge?

This study examines the approaches of two influential thinkers: Ibn Arabi, a prominent Islamic mystic, and Paul Feyerabend, a Western philosopher of science. Despite their differing cultural and intellectual contexts, both emphasize the necessity of plurality and the constructive potential of epistemic differences. Their insights provide valuable guidance for addressing the growing diversity of epistemological views in contemporary society.

2. Ibn Arabi's Perspective on Epistemic Conflicts

Ibn Arabi's mystical framework sees existence as a manifestation of divine names and attributes. Each being in the world reflects specific divine names, and the differences among beings stem from the diversity of these manifestations. This ontological diversity naturally extends to epistemology. Ibn Arabi argues that differences in human capacities and talents result from this ontological plurality, which makes divergence in beliefs and perspectives inevitable. From Ibn Arabi's viewpoint, absolute truth cannot be fully grasped by any single individual. Each person perceives truth to the extent of their capacity, which is inherently limited. This limitation reflects the ontological nature of human existence. Ibn Arabi stresses the importance of acknowledging both the unity underlying all existence and the diversity that arises from it. By recognizing this unity within multiplicity, epistemic conflicts can be seen not as obstacles but as opportunities to understand different dimensions of the truth. Ibn Arabi's perspective thus transforms epistemic differences into valuable occasions for growth. Instead of viewing conflicting beliefs as errors, he considers them reflections of distinct aspects of reality. For him, engaging with these differences enriches our understanding of the world and deepens our connection to the ultimate unity of existence.

3. Feyerabend's Perspective on Epistemic Conflicts

Paul Feyerabend, emerging from the tradition of Western philosophy of science, offers a perspective that aligns in key ways with Ibn Arabi's, albeit through a different lens. Feyerabend emphasizes the inherent complexity and richness of the world and reality, which can only be partially understood from specific perspectives. He argues that every theory is shaped by its assumptions and methodologies, and as such, no single theory can claim to capture the entire truth. Feyerabend is a staunch advocate of methodological and theoretical pluralism. He rejects the idea of a universal scientific method, instead championing an ocean of alternatives that allows for the exploration of multiple and sometimes contradictory theories. These alternatives are essential for uncovering unknown aspects of the world, as the temporary success of a dominant theory often gives way to its eventual limitations when confronted by the complexities of reality. For Feyerabend, conflicting theories are not only inevitable but desirable. They prevent the ideological domination of any single perspective and foster a more nuanced and comprehensive understanding of the world. He views epistemic plurality as a vital tool for addressing the richness of existence and ensuring the continuous evolution of knowledge.

4. Comparison of Ibn Arabi and Feyerabend

Both Ibn Arabi and Feyerabend place significant value on the presence of the "other" in the process of knowledge acquisition. For Ibn Arabi, the other embodies a unique aspect of truth that cannot be grasped by oneself, making differences in beliefs opportunities to access hidden dimensions of reality. He highlights the importance of recognizing the unity behind diversity, which allows epistemic conflicts to become sources of intellectual and spiritual growth. Similarly, Feyerabend views the presence of alternative theories and perspectives as essential for the advancement of knowledge. Each theory, due to its methodological and conceptual limitations, represents only a partial view of the truth.

The coexistence of multiple perspectives enables a deeper and more dynamic engagement with the world's complexities. Despite these similarities, fundamental differences also exist between the two thinkers. Ibn Arabi's approach is deeply rooted in mysticism, with a primary focus on understanding God and the divine manifestations in existence. His epistemology is intertwined with his ontological view of the unity and multiplicity of divine names. Feyerabend, on the other hand, operates within the framework of Western philosophy of science, focusing on empirical methods and the natural world. His emphasis on plurality arises from the complexities of the scientific process rather than metaphysical considerations. Nevertheless, both thinkers converge on the principle that truth is multifaceted and elusive. They reject the notion of absolute knowledge, emphasizing instead the importance of diversity and plurality in epistemic practices. This shared perspective invites us to embrace differences and view epistemic conflicts not as threats but as opportunities for intellectual growth and mutual enrichment.

5. Conclusion

We can take inspiration from the way Ibn Arabi and Feyerabend deal with epistemic confrontations as a model for intellectual and epistemic interaction when facing the "other." Their perspectives offer valuable insights into how we can engage with the "other" in intellectual and epistemic interactions. Both thinkers, by acknowledging human limitations and emphasizing the complexity of truth, pave the way for a more inclusive and dynamic approach to knowledge. Their views remind us that epistemic conflicts are not obstacles to be overcome but opportunities for expanding our understanding of the world. By embracing plurality and engaging with differing perspectives, we can move beyond absolutism and foster a richer, more comprehensive approach to the pursuit of truth.

دیگری و تقابل‌های معرفتی: مطالعه تطبیقی آرای ابن عربی و پُل فایراند

جلال عبدالهی^۱ | حامده راستایی^۲

۱. دانشجوی دکتری تاریخ علم، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: jalaljalal13721372@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار مؤسسه آموزش عالی آل طه، رایانامه: h.rastaei@aletaha.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف مقاله پیش‌رو، بررسی تطبیقی رویکرد ابن عربی و فایراند در مواجهه با «دیگری» و تقابل‌های معرفتی است. به رغم تفاوت‌های زمینه‌ای و تاریخی این دو متفکر، هر دو «دیگری» و تقابل‌های معرفتی را فرصتی برای ارتقاء و تعالی ابعاد معرفتی آدمی به حساب می‌آورند. رویکرد ابن عربی و فایراند نسبت به نظام هستی، با نگاه آنها در حوزه معرفتی ارتباطی تنگاتنگ دارد. مواجهه این دو متفکر با «دیگری» و عقاید مختلف، ریشه در نظام هستی‌شناسی آنها دارد. در نظام هستی‌شناسی ابن عربی، اختلاف موجودات با یکدیگر به سبب اختلاف اسمای الهی با یکدیگر است. این اختلاف وجودی و هستی‌شناسانه، به حوزه معرفت نیز راه پیدا می‌کند و سبب تکثر آراء و عقاید می‌شود. از منظر فایراند، هستی امری پیچیده و غنی است و امکان درک حقیقت آن، به صورت کامل منتفی است. در نگاه هردو، امکان اینکه بتوان از یک منظر خاص تمام حقیقت را به چنگ آورد منتفی است. آن‌ها به جای توصیه به حذف «دیگری»، عقاید متکثر را به رسمیت می‌شناسند و از تقابل‌های معرفتی به عنوان فرصتی برای تقویت دیدگاه‌ها و درک عمیق‌تر حقیقت یاد می‌کنند.

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

(۱۶۷-۱۸۹)

تاریخ دریافت:

۲۳ دی ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری:

۲۱ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۶ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۵ مرداد ۱۴۰۵

ابن عربی، فایراند، تقابل‌های معرفتی، «دیگری»، هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی

واژه‌های کلیدی:

استناد: عبدالهی، جلال و راستایی، حامده (۱۴۰۵). دیگری و تقابل‌های معرفتی: مطالعه تطبیقی آرای ابن عربی و پُل فایراند. *فلسفه*، سال ۲۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵، پیاپی ۴۶ (۱۶۷-۱۸۹).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jop.2025.387463.1006872>

۱. مقدمه

«دیگری»، از مباحثی است که در سطوح مختلف از جمله وجود شناختی، معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی و نیز در عرصه فرهنگ قابل طرح و بررسی است. «دیگری» می‌تواند انسان، حیوان یا گیاه باشد؛ می‌تواند شامل افراد هم‌کیش، یا غیر هم‌کیش، هم‌وطن یا غیر هم‌وطن باشد. اگر «خود» را در معنای عام آن که شامل هویت یک قوم، فرهنگ، کیش و آیین می‌شود در نظر بگیریم، «دیگری» نیز معنایی عام خواهد یافت و شامل افراد غیر هم‌کیش و با فرهنگ‌های متفاوت خواهد بود (قراملکی، ۱۳۹۶، ص ۲۳۷). در همه این موارد، «دیگری»، غیر از «خود» است و با «خود»، دارای تفاوت و اختلاف است. تقابل معرفتی — به معنای اختلاف و تضاد و تعارض در باور و عقیده — از جمله مهمترین مواضع تفاوت و اختلاف با «دیگری» است و در نحوه ارتباط و مناسبات بین انسان‌ها بسیار تأثیرگذار است. با توجه به اهمیت این مسئله، این تحقیق در جستجوی نگرش پُل کارل فایرابند^۱ (۱۹۹۴-۱۹۲۴) و محی‌الدین ابن عربی (۱۱۶۵-۱۲۴۰) در رابطه با «دیگری» و تقابل‌های معرفتی است.

مسئله «دیگری» و انواع مناسبات انسانی و نتایج حاصل از آن، توسط برخی از فیلسوفان معاصر در غرب مورد توجه قرار گرفته است اما در بین اندیشمندان مسلمان به عنوان یک مسئله مستقل مطرح نبوده است. از جمله مسائلی که در ارتباط با «دیگری» حائز اهمیت است، وجود اختلاف آراء و تقابل‌های معرفتی است. به نظر می‌رسد در میان نحله‌های فکری متعدد در جهان اسلام، عرفان، از بیشترین ظرفیت جهت پرداختن به این مسئله برخوردار باشد چرا که در عرفان، هر موجودی مظهر اسمی از اسماء الهی است و به واسطه آن اسم، استعداد و معرفت او با دیگران متفاوت خواهد بود. ابن عربی از بزرگترین عرفای مسلمان و پایه‌گذار عرفان نظری است که اصول تصوف را تدوین نموده به گونه‌ای که عرفان اسلامی که تا قرن ششم و هفتم فاقد مبنای نظری منسجمی بوده، توسط او به صورت یک جهان‌بینی و نظام فکری کامل ارائه گردیده است. این نظام فکری، بر سیره فلسفی فلاسفه ما بعد از جمله صدرالمتألهین، مؤسس حکمت متعالیه، تأثیر گذاشته و مبنای بسیاری از نظرات فلسفی وی بوده است (رحیمیان، ۱۳۷۸، ص ۲۵).

فایرابند از فلاسفه نامی نیمه دوم قرن بیست و از منتقدان جدی علم‌گرایی است. او در کتاب علیه روش استدلال می‌کند که جستجو برای دستیابی به روش و قواعدی جهت پذیرش و کنار زدن نظریه‌ها فعالیت بی‌نتیجه است (Feyerabend, 1975a). وی بر این عقیده بود که در فرایند پیشرفت علم هیچ قاعده خاصی وجود ندارد و تنها اصلی است که مانع پیشرفت نخواهد شد، نبود یک قاعده یا روش خاص است. او در مقاله چگونه از جامعه در برابر علم دفاع کنیم علم را از این

1. Paul Karl Feyerabend

جهت می‌ستاید که جامعه را از استبداد کلیسا رها ساخت. ولی تأکید دارد که نباید علم را روش برتر تفکر دانست و هرگونه انتقاد از علم را ممنوع کرد (Feyerabend, 1975b). فایرابند معتقد است که علم هم یک سنت فکری در کنار دیگر سنت‌هاست نه برتر از دیگر سنت‌ها و از جدایی علم از دولت دفاع می‌کند. از بررسی اندیشه فایرابند، نگاه متکثرانه وی نسبت به شیوه‌های اندیشیدن و سنت‌های فکری را می‌توان یافت. نگاه متکثرانه‌ای که در تضاد با نگاه همگرا و مبتنی بر یک روش خاص و واحد برای کسب معرفت است و ریشه در هستی‌شناسی خاص فایرابند دارد. در نگاه فایرابند، هستی امری پیچیده و غنی است که درک و فهم آن بواسطه بکارگیری یک روش‌شناسی واحد ممکن نیست. هر روش و سنت فکری‌ای، حداکثر می‌تواند هستی را از یک منظر یا چهارچوب خاص بر ما نمایان سازد. تکثرگرایی فایرابند زمینه را برای حمایت از اختلاف‌نظرها و تقابل‌های معرفتی فراهم می‌سازد. اگر بخواهیم نگاه فایرابند به دیگری و تقابل‌های معرفتی را در یک جمله بیان کنیم می‌توانیم بگوییم که دیگری و تقابل معرفتی می‌تواند ظرفیت و توانایی جامعه انسانی برای شناخت جهان هستی را به حداکثر برساند.

وجه تطابق مسئله مورد بحث مقاله پیش‌رو در تمرکز بر فایرابند و ابن عربی آن است که در منظومه فکری ابن عربی، هر موجودی مظهر اسمی از اسماء الله است و به واسطه آن اسم، از استعداد و ظرفیت خاصی جهت شناخت حق، برخوردار است؛ در اندیشه فایرابند هم هر فکر و اندیشه‌ای با توجه به منظر و چهارچوب معرفتی خاص خود، می‌تواند بخشی از واقعیت هستی پیچیده را به چنگ آورد. بر این اساس می‌توان گفت که علی‌رغم تفاوت‌های بسیار بنیادین در نگاه فایرابند و ابن عربی، رویکرد آن‌ها در مواجهه با دیگری و تقابل‌های معرفتی شباهت‌های قابل توجهی دارند. در این راستا، وابستگی معرفت و شناخت به منظر یا ظرفیت خاص و محدود آدمی و همچنین نفی امکان رسیدن به معرفت مطلق در منظومه فکری این دو اندیشمند، نقش مبنایی را در شکل دهی به رویکرد مواجهه با «دیگری» ایفا می‌کند و امکان مطالعه تطبیقی بین آن‌ها را فراهم می‌سازد.

۲. ابن عربی

در بررسی آثار ابن عربی عبارات متعددی مشاهده می‌شود که حاکی از نهایت رواداری و تساهل، نسبت به صاحبان عقاید مختلف است. او در مواضع متعدد به پرهیز از اموری توصیه می‌کند که تخصص و دشمنی را به همراه دارند و توصیه می‌کند حتی اگر با مشرکی هم‌نشین شدی، آن چه را او به عنوان اله برگزیده است، دشنام نده (فتوحات، ج ۴، ص ۴۸۴). در موضعی دیگر نیز از مردانی با عنوان «رجال الحنان و العطف الإلهی» نام می‌برد که بر همگان، اعم از مؤمنان و کافران شفقت دارند و به قضاوت درباره افراد نمی‌پردازند و مهربانی آن‌ها همه را به طور یکسان در بر

می‌گیرد (فتوحات، ج ۲، ص ۱۲). ابن عربی علیرغم اینکه با اشاعره در باب صفات خدا اختلاف نظر دارد، لکن تصریح می‌کند که نه تنها در صدد ردّ اشاعره و منازعه با آنها نیست بلکه تلاش می‌کند برای آنها در مسلکی که پیش گرفته‌اند، عذر و توجیه فراهم نماید (فتوحات، ج ۱، ص ۲۰۴). اما علت تساهل و رواداری ابن عربی در مواجهه با تقابل‌های معرفتی چیست؟ به نظر می‌رسد دیدگاه ابن عربی در مسئله تقابل‌های معرفتی، ناشی از هستی‌شناسی و نگاه ویژه او به عالم هستی است. در هستی‌شناسی ابن عربی از یکسو نحوه پیدایش کثرت به گونه‌ای تبیین می‌شود که اختلاف ظرفیت و استعداد را رقم می‌زند و از سوی دیگر وحدتی ورای کثرت در نظر گرفته می‌شود که توجه به آن، اختلاف را کمرنگ می‌کند. در ادامه، امتداد و تأثیر کثرت ظهورات و وحدت‌بینی، در نظام معرفتی ابن عربی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. ۱. کثرت ظهورات

از دیدگاه ابن عربی ذات اقدس خداوند، دارای صرافت و اطلاق بوده و در هویت غیبیه‌اش هیچ گونه ظهور و تجلی ندارد و از هر نوع تعین مفهومی یا مصداقی حتی خود اطلاق، منزّه است. وجود مطلق و هویت غیبیه در نهایت کمون و خفاست و نه به اسمی موسوم می‌شود و نه به صفتی متصف می‌گردد (قونوی، ۱۳۸۱، ص ۱۱۶). در پی مرتبه ذات، علم حضوری خداوند به خودش، اولین تعین پس از مرتبه ذات است که در اصطلاح عرفانی، مرتبه احدیت نامیده می‌شود. در این مرتبه، همه ماسوی الله به شکل بالقوه و مجمل و فارغ از هر تعینی حضور دارند^۱ (کاشانی، ۱۳۷۰، ص ۱۱۴). علم حق تعالی به ذات بسیط خود و تمام کمالات نهفته در ذات در مرتبه احدیت، حب به کمالات و ظهور و بروز آنها را به دنبال دارد بدین معنا که حق، دوست دارد کمالات خود را علاوه بر ذات، هم در آینه اسماء و صفات و هم در آینه افعال خود ببیند. از این رو به واسطه یک تجلی که از آن به فیض اقدس تعبیر می‌شود، اسماء و لوازم آنها (اعیان ثابته) تحقق می‌یابند. بدین سان کمالات حق تعالی که در مقام احدیت به صورت اجمال موجود بود، در مرتبه واحدیت به تفصیل اسماء ظهور پیدا می‌کند (قیصری، ۱۳۷۵، ص ۶۹۲). پس از آن اسماء، طلب ظهور در عالم خارج می‌کنند و حق به واسطه اسم رحمان آنچه را که اسماء طلب کردند، بدانها اعطاء می‌کند (قیصری، ۱۳۷۵، ص ۷۳۷؛ کاشانی، ۱۳۷۰، ص ۱۷۵) بر این اساس همه عالم، تجلی حق تعالی است که از طریق اسماء، از باطن به ظاهر آمده‌اند و اسماء، منشأ تحقق موجودات در تعین‌های خلقی و ریشه کثرت موجود در اعیان خارجی هستند.

۱. قیصری اصولاً برای چنین مرتبه‌ای در بحث هستی‌شناختی خود، جایگاهی قائل نیست (یزدان پناه، ۱۳۸۹، ص ۳۵۶).

۲.۲. نقش کثرت ظهورات در نظام معرفتی

مبنای هستی‌شناسی ابن عربی درباره پیدایش کثرات، دارای لوازمی است که نگاه معرفتی او را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. این تأثیر در محورهای ذیل قابل بررسی است:

الف) اختلاف در استعداد و تجلی

از آن جایی که در نظام هستی‌شناسی ابن عربی، هر موجودی مظهر اسم یا اسمائی از حق تعالی است، به سبب تفاوت اسماء، ظرفیت و استعداد موجودات با یکدیگر متفاوت خواهد بود. بنابراین اختلاف استعداد افراد، به اختلاف موجود در عالم اسماء باز می‌گردد. اختلاف در استعداد نیز، اختلاف در تجلیات را رقم می‌زند؛ بدین معنا که حق در این عالم به تناسب استعداد هر فرد، بر او تجلی می‌کند و او در محدوده همین تجلی، حق را می‌شناسد و به او اقرار می‌کند (کاشانی، ۱۳۷۰، ۱۷۷ و ۱۰۷؛ قیصری، ۱۳۷۵، ۷۷۴). بنابراین عقاید مختلف، ناشی از اختلاف تجلی و اختلاف تجلی ناشی از اختلاف استعداد و اختلاف استعداد به سبب اختلاف در عالم اسماء است. بر این اساس، با توجه به اینکه حق به تناسب ظرفیت‌های مختلف افراد و به صورتهای گوناگون بر افراد تجلی کرده است، اعتقادات و باورها نیز متنوع و مختلف‌اند. از این رو تمامی اعتقادات، از حق بهره‌مند هستند و هر اعتقادی بیانگر جلوه‌ای از حق است. زیرا هر کسی متناسب با ظرفیت وجودی خود، رب را می‌فهمد و به همین دلیل است که کلمه «رب» همواره مضاف آمده و به اعتبار اعتقاد هر شخص، رب همان شخص است، نه رب مطلق. رب مطلق تنها در «کتاب الله» است و از چنان ظرفیتی برخوردار است که هر عقیده‌ای را در برگیرد و در صورت هر معتقدی ظاهر شود (ابن عربی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۶۵ و ۱۶۶). ابن عربی در تبیین این مطلب با استفاده از تمثیل، به انوار خورشید اشاره می‌کند که بدون هیچ بخلی بر همه موجودات می‌تابد و هر محلی به اندازه استعداد خود نور دریافت می‌کند؛ شخصی که احساس سرما می‌کند از نور آن لذت می‌برد و کسی که احساس گرما می‌کند از آن نور، متألم می‌گردد؛ در حالیکه نور، واحد است و یا همچنان که برخی از شنوندگان آیات قرآن، از آن چیزی را می‌فهمند که دیگران درک نمی‌کنند و این به سبب اختلاف استعداد افهام است (ابن عربی، بی‌تا، ۲۸۷).

ب) ایده دست‌نیافتنی بودن تمام حقیقت

از مهمترین دستاوردهای نظام هستی‌شناسی ابن عربی، طرح ایده دست‌نیافتنی بودن تمام حقیقت در حوزه معرفتی است. اختلاف در عالم اسماء و به دنبال آن اختلاف در استعداد و تجلی، اختلاف در عقاید را رقم می‌زند. در واقع هر عقیده‌ای، وجهی از واقعیت، هرچند وجهی بسیار محدود و دارای اعوجاج از آن را نشان می‌دهد. از این رو حقیقت به شکل تام و تمام در انحصار فرد یا گروهی

نیست. بر این اساس منحصر کردن حق در یک اعتقاد خاص، به نوعی انکار تجلیات حق است؛ مثلاً عقلاً خداوند را به برهان عقلی می‌پذیرند در حالیکه عموم مردم خداوند را در موطن خیال و در قالب صور خیالی شهود می‌کنند اما شناخت صحیح، معرفتی است که در هر مظهری که حق را مشاهده کنند به آن اقرار نمایند و حق را منحصر در تجلی و موطن خاصی نکنند (کاشانی، ۱۳۷۰، ص ۱۰۸)؛ بدین معنا که به نحوی همه شهودات و معرفتها را در حد خودشان، به رسمیت بشناسند. از این رو عارف حقیقی به اعتقاد خاصی مقید نمی‌شود و اعتقاد احدی را در خصوص ربش مورد انتقاد قرار نمی‌دهد (ابن عربی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۶۵ و ۱۶۶). البته هر اندازه موجودی استعداد و ظرفیت وجودی بیشتری داشته باشد، از درک کاملتری نسبت به حق برخوردار خواهد بود.

بنابراین ارتباط پیدایش کثرات با کثرت موجود در عالم اسماء، حوزه معرفت‌شناسی را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ بدین سان که اولاً تقابلهای معرفتی، ناشی از اختلاف در عالم اسماء است. بنابراین نه تنها اختلافهای معرفتی مذموم نیست بلکه در این نظام عرفانی، مشروط نمودن پذیرش «دیگری» به حذف تمایزاتش، فاقد معناست. ثانیاً هر عقیده‌ای، بهره‌ای -ولو اندک- از حق دارد و انکار دیگر عقاید مطلوب نیست زیرا هر اعتقادی در مورد حق، بیانگر جلوه‌ای از اوست و چنانچه کسی یکی از عقاید را انکار کند، در واقع خود را از معرفتی نسبت به حق محروم کرده است.^۱ بدین سبب ابن عربی محدود شدن در دایره اعتقادات شخصی را روا نمی‌دارد و توصیه می‌کند که انسانها خود را از این قیود، رهایی بخشند و دیگر عقاید را نیز جلوه‌ای از حق برشمارند چرا که حق وسیعتر از آن است که در اعتقادی خاص محصور گردد^۲ (ابن عربی، ۱۹۴۶، ص ۱۱۳). از این رو ابن عربی موضع‌گیری و جدال صاحبان عقاید را بر نمی‌تابد و معتقد است صاحبان عقاید مختلف، هر یک عقیده خویش را حق می‌دانند و همواره یکدیگر را تکفیر و لعن می‌کنند (کاشانی، ۱۳۷۰، ص ۱۸۰) در حالیکه انکار و منازعه، ناشی از محجوب بودن آنها از حق است (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳، ص ۹۸). یعنی چون درک صحیحی از حق ندارند، نزاع می‌کنند و اگر به این نکته توجه داشتند که هر عقیده‌ای نمایانگر وجهی از حق است، عقاید مخالف را فرصتی مغتنم می‌شمردند. متناسب با چنین الگویی است که ابن عربی تقید به عقیده خاص را سبب فوت خیر

۱. «حق بسان مرآت، مجلای تجلیات مختلف است و این تكثر تجلیات، خلاف واحدیت حق نیست حق در قیامت به تجلیات مختلفی متجلی می‌شود و هر کسی اگر تجلی موافق اعتقاد خویش را مشاهده کند، بدان اقرار کرده و تجلی خلاف اعتقادش را انکار می‌کند در حالیکه در همه این تجلیات، متجلی واحد است این حال مخصوص افراد ناقص است که حق را در صورت اعتقادی خویش محدود کرده‌اند در حالیکه که عرفا حق را به صورت مطلق و غیر مقید به هیچ صورتی می‌پذیرند و معرفت حقیقی از آن آنهاست» (کاشانی، ۱۳۷۰، ص ۲۸۲ و ۲۸۳).

۲. «مبادا به عقیده مخصوصی مقید شوی و به ماسوای آن کفر بورزی و روگردان باشی که خیر کثیری از تو فوت می‌شود بلکه علم به واقع از دست تو می‌رود. پس همچون هیولا قابل همه صور معتقدات باش زیرا خداوند وسیعتر و عظیم‌تر از آن است که عقیده‌ای او را محصور کند». (ابن عربی، ۱۹۴۶، ص ۱۱۳).

کثیر می‌داند و قلب خویش را قابل هر صورت ادراکی و اعتقادی معرفی می‌کند؛ «هر آینه قلبم پذیرای هر صورتی گشته است، پس چراگاه آهوان و دیر راهبان و خانه بتان و کعبه طائفان، الواح تورات و مصحف قرآن شده است. سپاهیان عشق به هر سو رو کنند، من از مذهب عشق پیروی می‌کنم. چرا که عشق، ایمان و عقیده من است» (ابن عربی، ۱۳۷۸، ص ۵۷).

لازم به ذکر است با وجود اینکه که هستی‌شناسی ملاصدرا با هستی‌شناسی ابن عربی تفاوت‌هایی دارد، لکن او متأثر از ابن عربی، تکثر در حوزه معرفتی را می‌پذیرد و معتقد است اختلاف مذاهب مردم به اختلاف آنها در گونه‌های شهودشان نسبت به تجلیات حق باز می‌گردد و رد و انکار آنها نیز به حجاب واقع شدن برخی از تجلیات نسبت به برخی دیگر باز می‌گردد (صدرالمطالعهین، ج ۲، ص ۳۴۶-۳۶۶).

۳.۲. وحدت‌بینی

با وجود اینکه ابن عربی پیدایش موجودات و کثرت موجود در نظام عالم را به واسطه اسماء الهی تبیین می‌نماید اما در مواضعی نیز تأکید می‌کند که در سرای هستی جز خداوند چیزی نیست و دیگر موجودات، وجودشان به سبب اوست و کسی که وجودش به سبب غیر خودش باشد، در حکم عدم است. در واقع در آثار ابن عربی گاهی عباراتی به چشم می‌خورد که حاکی از وحدت است^۱ و موجودیتی جز برای حق تعالی قائل نیست (ابن عربی، بی‌تا، ۷۱۶:۱ و ۲۷۹) و گاهی عباراتی دیده می‌شود که ناظر به کثرت و انتشار کثرت از وحدت است لکن او در نهایت، نگرش مبتنی بر وحدت و یا کثرت صرف را، جامع و کامل نمی‌داند و معتقد است کسانی که تنها به جنبه کثرت توجه دارند، محجوب از رؤیت حق هستند چرا که نگاهشان به وجه نواقص است و کسانی که وحدت را در نظر دارند، تنها جنبه کمال وجود را مشاهده کرده‌اند. اما انسانهای کامل، هر دو جنبه را در نظر دارند؛ بدین معنا که معتقدند نه تماماً کثرت است و نه تماماً وحدت (کاشانی، ۱۳۷۰، ۱۶۳). دست یافتن به چنین مرتبه‌ای یعنی رؤیت وحدت در کثرت و کثرت در وحدت، بالاترین مقام است. بر اساس این دیدگاه، یک حقیقت واحد، به اعتبار ظهورش در صور خارجی و قبول احکام آنها، تکثر می‌یابد و در عین وحدت، در مظاهر تجلی پیدا می‌کند. پس علیرغم وجود عبارات ناظر بر وحدت و یا کثرت صرف در آثار ابن عربی، می‌توان نگاه جامع را نگاه منتخب او دانست و همین نگاه جامع، وجه امتیاز او در مسئله تقابل‌های معرفتی است؛ زیرا بر اساس این دیدگاه، نه تنها اختلافات در عرصه هستی‌شناسی بلکه اختلافات معرفتی نیز به وحدت ختم می‌شود. در واقع همچنان که در مشاهده

۱. «و أثبت الوحدة فی الوجود و أنفها من الثبوت» (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۰۲). «فإن الإله المطلق لا یسعه شیء لأنه عین الأشياء» (ابن عربی، ۱۹۴۶، ص ۲۲۶). «فإن الوجود حقیقة واحدة» (ابن عربی، ۱۹۴۶، ص ۹۲). «و هو هو لیس غیره» (ابن عربی، ۱۹۴۶، ص ۱۵۳).

نظام هستی، سه رویکرد متصور است، در مواجهه با عقاید گوناگون نیز سه دیدگاه قابل ملاحظه است. در مواجهه با نظام هستی، می‌توان وحدت و یا کثرت را لحاظ کرد اما نگاه جامع، مشاهده وحدت در کثرت و کثرت در وحدت است. در رابطه با عقاید نیز می‌توان تنها اختلاف و کثرت عقاید را در نظر گرفت و یا ورای کثرت عقاید، وحدتی را لحاظ کرد؛ اما نگاه جامع آن است که حق، واحد است و هر کسی وجهی از آن را دریافته است. بدین معنا که حق در هر صورتی، ظهوری دارد و برای هر کس به اندازه فهمش ظهور کرده و شناخته می‌شود. از این رو افراد، از آن جهت که حق در محدوده ادراکشان بر آنها تجلی کرده، به آن علم دارند و از آن جهت که حق، فوق فهم ایشان است، نسبت به او ناآگاهند. بنابراین هر معرفتی از آن جهت که حق را به اندازه استعداد و ظرفیت خود درک کرده، حق است و از آن جهت که حق وسیع‌تر از آن است که بتواند تمام آن را درک کند، دارای نقص است. بر اساس این نگاه، در عقاید متفاوت با همه تمایزات و اختلافاتشان، وحدتی نهفته است که آنها را به یکدیگر نزدیک می‌کند.

۳. فایراند

فایراند مدافع کثرت‌گرایی^۱ در علم است. با فهم چارچوب کثرت‌گرایی‌ای که وی ترویج می‌دهد، استنتاج رویکرد مطلوب وی در مواجهه با تقابل‌های معرفتی ممکن می‌گردد. از نظر او، موفقیت علم مستلزم توسعه و پرورش تئوری‌های بدیل (رقیب) در مورد هر پدیده‌ای نظیر نظریه، روش‌شناسی، دیدگاه‌ها و جهان‌بینی‌ها است. تکثرگرایی فایراند شامل دو اصل کثرت^۲ و ابرام^۳ است (Shaw, 2017 & Taghavi, 2016). درک اساسی این دو اصل نیز خود وابسته به درک هستی‌شناسی خاص و متفاوت فایراند و دیدگاه کلان وی است. از دید فایراند، هستی امری ساده نیست که بتوان آن را در قالب چند نظریه یا قواعد روش‌شناختی ثابت به چنگ آورد. بلکه هستی، ماهیتی پیچیده و غنی دارد که به‌وسیله قواعد ثابت روش‌شناختی و چند نظریه خاص، پوشش داده نمی‌شود. از این رو نه فقط یک روش‌شناسی و نظریه، بلکه لازم است مجموعه‌ای متکثر از نظریات و روش‌ها موجود باشند. در این راستا، فایراند در مورد روش‌شناسی مناسب علم، رویکرد آنارشیمیستی^۴ اش را معرفی و اظهارنظر مشهور «هر چیزی ممکن است» را طرح می‌کند. (Feyerabend, 1975a) علاوه بر این، با توجه به غنای هستی، صحبت از یک حقیقت خاص هم نزد فایراند منتفی می‌گردد و هر فردی، درنسبت با مفروضات و روش‌شناسی‌هایی که دارد می‌تواند از حقایق نسبی‌شده و وابسته به منظر (یا چهارچوب معرفتی) صحبت کند. بنابراین،

1. Pluralism

2dProliferation

3. Tenacity

4. Anarchist

صحبت از حقیقتی مطلق و مستقل از روش‌شناسی‌ها و نظریات ممکن نیست و نباید به بهانه دسترسی به حقیقت (که در ذات و ماهیت خود نسبی است)، مانع بروز روش‌شناسی‌ها و نظریات متفاوت دیگر بود. در این زمینه فایراند ایده «بازگشت به سرچشمه‌ها» را مطرح می‌کند؛ مراد او از سرچشمه، انسان‌های موفق تاریخ است. (Feyerabend, 1970, pp. 183) او معتقد است تمامی روش‌شناسی‌ها و نظریاتی که حقایق را برملا می‌سازند و یا پیشرفت‌هایی که بدست آمده‌اند، برآمده از خلاقیت انسان‌هاست. و از آنجاکه خلاقیت‌های انسانی به واسطه آزاد بودن انسان و وجود بستر برای کنارزدن روش‌های قبلی ممکن می‌گردد، آزادی مهمترین ارزش در انسان خواهد بود (Feyerabend, 1978).

در ادامه به منظور دستیابی به دیدگاه فایراند در رابطه با «دیگری» و تقابل‌های معرفتی، برخی از مهمترین ایده‌های او را بررسی میکنیم.

۱.۳. غنای هستی

از دید فایراند، جهان پیچیده‌تر و غنی‌تر از آن چیزی است که در نظریات و قواعد روش‌شناسی، فرض گرفته می‌شود. به دلیل غنای هستی، همواره شواهدی وجود دارد که علیه نظریه غالب پذیرفته‌شده، قدعلم کنند- هرچند ممکن است که فعلا به آن شواهد متعارض دسترسی نداشته باشیم. به گواه تاریخ علم، همواره نظریه در مواجهه با طبیعت، با شواهد متعارض مواجه می‌شود و هیچ نظریه‌ای نتوانسته همه شواهد برآمده از جهان را پوشش دهد. او به فرض ساده دانستن جهان می‌تازد و جهان را بسیار پیچیده‌تر و مهارناپذیرتر از آن چیزی می‌داند که در نظریات معقول‌نگران فرض گرفته می‌شود (Taghavi, 2016, pp. 9). پدیده‌های طبیعی به خودی خود چیزی به ما نمی‌گویند و فهم این که پدیده‌ها چه دلالت‌هایی را دارند، نیاز به تأمل و تفکر دارد. دانشمند، محکوم است که در تأمل و تفکر خود، جنبه‌هایی خاص از پدیده‌های طبیعی را انتزاع کند و به همراه انتزاع، تصورات فردی، مفروضات و مبناهای غیرمعرفتی نیز دخیل می‌شوند. فایراند در آخرین کتابش تحت عنوان *پیروزی وفور^۱: داستان مواجهه/انتزاع با غنای هستی*، دیدگاه هستی‌شناختی خود را بسط می‌دهد و معتقد است که جهان دارای وجوه بسیار متنوع و گوناگونی است؛ به‌گونه‌ای که حتی در فراسوی افسارگسیخته‌ترین تصورات و نظریات ما درباره جهان نیز، وفور هستی نادیده گرفته می‌شود. هر نظریه‌ای فقط می‌تواند وجهی از حقیقت هستی را به چنگ آورد و وجوه دیگر را نادیده می‌گیرد؛ هر نظریه فقط می‌تواند سایه‌ای از واقعیت باشد که جزئیات زیادی را نادیده گرفته است. در تلاش انسان برای فهم و نظریه‌پردازی، نادیده‌گرفتن برخی از جزئیات هستی امری اجتناب‌ناپذیر و پیامد منطقی غنای هستی است و در این زمینه

1. Conquest of Abundance

دانشمند مقصر نیست. زیرا فهم حقیقت، مستلزم انتقال جهان از بستر غنی و وافرش و وارد کردن تصویر یا رونوشتی از جهان به اندیشه است که در این فرایند انتزاع و نادیده گرفتن غنای هستی، امری گزیرناپذیر است. (Feyerabend, 1999a, pp. 12)

این مطلب را می‌توان به شیوه دیگر نیز بیان کرد؛ در جست‌وجوی سنت‌های فکری و پژوهشی برای حصول به حقیقت، حقیقت‌هایی آشکار و معرفی می‌شوند. فایرabend از وجود تفاوت بین حقیقت‌های آشکار شده با حقیقت نهایی هستی صحبت می‌کند. حقیقت‌های آشکار شده در هر سنت فکری و پژوهشی، وابسته به تعهدات نظری، مفهومی و یا متافیزیکی همان سنت هستند و تنها در نسبت با آن تعهدات می‌توانند حقیقت به حساب آیند. این درحالیست که حقیقت‌نهایی، امری مستقل از تعهدات مختلف نظری، مفهومی و یا متافیزیکی است که امکان رسیدن به آن با توجه غنای هستی و لزوم انتزاع جنبه‌خاصی از آن ممکن نیست. (Feyerabend, 1999a, pp. 212-214)

۳.۲. اصل کثرت

اصل کثرت فایرabend، ما را به بر ساخت و طرح نظریات بدیل دیگری سوق می‌دهد که با نظریات پذیرفته‌شده‌ی غالب ناسازگار هستند - حتی اگر نظریات غالب پذیرفته‌شده‌ی کنونی، واجد بالاترین تأیید و مقبولیت باشند. (Feyerabend, 1981, pp. 105) این اصل، از دیدگاه او در مورد هستی و همچنین خطاپذیری معرفت نشأت می‌گیرد. «... تشویق به ارائه ایده‌های بدیل جایگزین ممکن است منجر به تغییر در بنیادی‌ترین بخش‌های دانش ما شود؛ یعنی ممکن است منجر به تغییر مفروضاتی شوند که تصور می‌شود توسط واقعیت به ما تحمیل می‌شوند یا بدیهی دانسته می‌شوند». (Feyerabend, 1999b, pp. 102) درواقع مطالعه تاریخ علم گویای این واقعیت است که هیچ مجموعه واحد و ثابتی از روش‌شناسی در علم وجود ندارد که بتواند موفقیت‌های علم را توضیح دهد؛ تحقیقات موفق از یک سری استاندارد عمومی پیروی نمی‌کنند و روش‌شناسی به کارفته در هر تحقیق موفق، ممکن است متفاوت باشد. ازین رو، تاریخ ما را سوق می‌دهد که یگانه‌انگاری روش‌شناسی را کنار بزنیم و از کثرت روشی استقبال کنیم. (Feyerabend, 1975a)

یکی از دلایلی که به نفع اصل کثرت اقامه شده از این قرار است: با افزایش تعداد بدیل‌های دیگر، شرایط برای نقد متقابل نظریات و بدیل‌های مختلف فراهم می‌گردد. از رهگذر نقدهایی که هر بدیل علیه دیگری طرح می‌کند، امکان شناسایی بهتر نقاط ضعف و قوت بدیل‌های مختلف فراهم می‌گردد. در این صورت مفروضات قابل اعتراض، مشکوک و غیرضروری نظریات نیز مشخص می‌شود. با افزایش تعداد نظریات بدیل، امکان تغییر تعبیر (در چارچوب یک بدیل به بدیل دیگر) به شکل آسان‌تری ممکن می‌گردد. برای مثال، مشاهدات ناسازگار با نظریه غالب (مانند

حرکت براونی یا حرکت نقطه حسیض عطارد)، اغلب نادیده گرفته می‌شدند تا زمانی که نظریات بدیلی بر ساخته شدند که در چارچوب نظریات بدیل، آن مشاهدات به شیوه مناسبی تعبیر گردند؛ دردسترس بودن بدیل‌های متنوع، امکان تغییر تعبیر و کاهش ناسازگاری‌ها را تسهیل می‌سازند (Feyerabend, 1962) مطابق اصل کثرت، ما با بدیل‌های زیادی روبه‌رو هستیم که وجود هر یک از آن‌ها، طرفداران بدیل دیگر را به توضیح بیشتر و تدقیق بیشتر وادار می‌دارد و این خود منجر به توسعه قوای معرفتی انسان می‌گردد. (Feyerabend, 1981, pp. 107)

دلیل دیگر به نفع اصل کثرت این است که چون ما نمی‌دانیم کدام برنامه تحقیقی در آینده به موفقیت می‌رسد، باید عقاید متفاوت خود را حفظ کنیم. (Feyerabend, 1975a) بدین معنا که باید خطوط تحقیقاتی خود را علی‌رغم آگاهی از وجود دیدگاه‌های مخالف پی‌گیری کنیم. درواقع، هیچ تضمینی نیست که در آینده نیز شیوه‌های شناخته‌شده معقولیت به موفقیت منتهی شوند و شیوه‌های شناخته‌شده غیرمعقولیت، به شکست بی‌انجامند. به تعبیر فایرابند، هر رویه‌ای هرچند مضحک ممکن است در آینده به موفقیت منتهی گردد و، درمقابل، هر رویه‌ی معقولی، ممکن است که در گل و لای گیر کند (Feyerabend, 1977)

۳.۳. اصل ابرام

اصل کثرت، ما را به ارائه بدیل‌های متفاوت تشویق می‌کند. اما این بدیل‌ها به خودی خود به وجود نمی‌آیند و صرف وجود داشتن‌شان در ذهن افراد کافی نیست. از آن جا که همواره نظریاتی به صورت غالب و تثبیت‌شده وجود دارند، شرط کارکرد اصل کثرت، این است که افراد بر بدیل‌های متفاوت خود پافشاری کنند و در جهت ترویج و نشان‌دادن برتری بدیل‌های خود بر نظریه غالب تلاش کنند. نظریه غالب از طریق «تجمع موفقیت»^۱هایی که بدست آورده پذیرشش را آسان‌تر کرده است و این امر، رقابت بین نظریه غالب و بدیل‌های جدید را سخت می‌کند. نگرانی فایرابند این است که به بهانه اینکه نظریه‌های غالب موفق هستند، «ایده‌های بدیل قبل از آنکه توانایی و قدرت خود را نشان دهند، نادیده گرفته شوند» (Feyerabend, 1981:139). ازاین‌رو او از اصل ابرام سخن می‌گوید و معتقد است که باید روی نظریات خود پافشاری کنیم تا به قدر کافی توسعه یابند و به بلوغ برسند. از دید فایرابند، این بی‌احتیاطی است که نظریه‌ای را به دلیل ناسازگاری با نتایج تجربی یا مشکلات نظری دیگر رها کنیم. ازاین‌رو، علی‌رغم توجه به این مشکلات، باید به نظریه خود بچسبیم و به کارکردن روی آن پافشاری کنیم تا —احتمالاً— در آینده بر برخی از مشکلات فایق آید و پتانسیل‌ها و توانایی‌های خود را به نمایش بگذارد. (Feyerabend, 1968, pp. 107)

1. assemble successes

البته با وجود اینکه از دید فایرabend، بعد از توسعه و بلوغ هر نظریه، می‌توان دست به انتخاب زد و یک بدیل جایگزین را برگزید. (Shaw, 2017, pp. 5-6) لکن به نظر می‌رسد که به دو دلیل نمی‌توان از بلوغ قطعی یک نظریه و ناکارآمدی حتمی آن سخن گفت. دلیل نخست، غنای هستی است که با فرض آن، رسیدن به نظریه‌ای که تمام واقعیت را پوشش دهد، ممکن نیست. دلیل دوم ناظر به نقد مشهور فایرabend علیه برنامه‌های پژوهشی لاکاتوش است مبنی بر اینکه نمی‌توان از روبه‌زوال بودن حتمی یا ناکارآمدی حتمی یک برنامه یا نظریه صحبت کرد و ممکن است یک برنامه پژوهشی یا نظریه، بعد از مدت‌ها زوال و ناکارآمدی، پتانسیل و توانایی‌های خود را نشان دهد. ولی در هر حال، اصل ابرام از ما می‌خواهد که بدیل خود را -به مثابه یک برنامه پژوهشی- دنبال کنیم، به این امید که ممکن است در آینده، توانایی‌های خود را نشان دهد.

۳.۴. آزادی

فایرabend از جامعه آزاد سخن می‌گوید و با توجه به نگاهی که نسبت به هستی و معرفت دارد، تاکید می‌کند که جامعه باید فرصت لازم برای تکثرگرایی معرفتی را فراهم سازد. او مخالف آن است که به بهانه برتری یک نظریه یا سنت فکری، قوانینی وضع گردد که از بروز و ظهور بدیل‌های دیگر ممانعت کند. در نگاه فایرabend، حقیقت غایت نهایی نیست، بلکه این آزادی است که غایت نهایی جامعه انسانی را تشکیل می‌دهد. از دیدگاه فایرabend، تنها با تامین آزادی است که شرایط برای اجرا شدن اصول ابرام و کثرت مهیا می‌گردد. از این‌رو، قوانین جامعه نباید مبتنی بر یک سنت خاص فکری باشد به گونه‌ای که محدودیت‌هایی را بر رشد و توسعه مخالفان آن سنت اعمال گرداند؛ در عوض باید فرصت‌های برابری برای رشد و توسعه هر نظریه و بدیلی فراهم گردد. (Feyerabend, 1978)

۴. مبانی ابن عربی و فایرabend در مواجهه با تقابل‌های معرفتی

با توجه به آنچه گذشت، اکنون می‌توان به تبیین دیدگاه فایرabend و ابن عربی در رابطه با تقابل‌های معرفتی پرداخت. نمی‌توان تفاوت‌هایی که بین نظام فکری این دو متفکر وجود دارد را نادیده گرفت. مهمترین تفاوت بین ابن عربی و فایرabend این است که در فضاهاى فکری کاملاً متفاوتی می‌اندیشند. ابن عربی در فضایی عرفانی سیر می‌کند و حقیقت در منظر وی، شناخت خداوند است. اما فایرabend از دل تمدن غرب ظهور کرده و دغدغه‌اش هنگام صحبت از حقیقت، بیشتر

شناخت جهان تجربی و آزادی است.^۱ اما با وجود این تفاوت‌ها، رویکرد این دو متفکر در مواجهه به تقابلهای معرفتی شباهتهای مهمی دارد. بعد از شرح دقیق رویکرد هر یک از آنها، به صورت جداگانه، این شباهت‌ها توضیح داده می‌شود.

در نظام فکری ابن عربی:

۱. هر موجودی به لحاظ هستی‌شناسی، مظهر برخی از اسماء الهی است. بدین معنا که برخی از اسماء، به واسطه این موجود، آشکار و ظاهر شده‌اند.
۲. اختلاف موجودات با یکدیگر به سبب اختلاف اسماء الهی با یکدیگر است و بسته به اینکه هر موجودی مظهر کدامیک از اسماء الهی باشد، با دیگر موجودات اختلاف دارد.
۳. این اختلاف وجودی و هستی‌شناسانه، به دو صورت به حوزه معرفت نیز راه پیدا می‌کند؛ اولاً: تکثر در عالم اسماء، سبب تکثر در استعدادها و عقاید می‌شود. ثانیاً: حقیقت به نحو تام و تمام در اختیار هیچ کس نیست و هر کسی به اندازه ظرفیت خود از آن بهره‌مند است.

بر اساس این دو اصل، اختلاف در عقاید، به کثرت در عالم اسماء باز می‌گردد. ۴. کاملترین نگاه در حوزه هستی‌شناسی، مشاهده وحدت در کثرت و کثرت در وحدت است. این نگاه به حوزه معرفتی نیز تسری پیدا می‌کند و عقاید متفاوت با همه تمایزات و اختلافاتشان، واجد وحدتی هستند که آنها را به یکدیگر نزدیک می‌کند. از موارد فوق می‌توان نتیجه گرفت که در نظام فکری ابن عربی، اولاً تقابلهای معرفتی و تفاوت‌ها، ریشه در عالم اسماء دارد و ناشی از آن است که هر موجودی در آینه وجودی‌اش، اسمی متفاوت با اسم دیگر را نمایان می‌سازد. بنابراین: اولاً اختلاف‌های معرفتی ریشه در نظام هستی دارد؛ از این رو حذف اختلاف‌های معرفتی غیرممکن است. در واقع، «دیگری»، کسی است که با «من»، هم در هستی و هم در معرفت، اختلاف دارد. ثانیاً اختلاف در عقاید، نه تنها مذموم نیست بلکه فرصتی جهت دست یافتن به سایر وجوه حقیقت است. زیرا هر معرفتی، وجهی از حقیقت را آشکار می‌سازد. ثالثاً و رای تکثر عقاید، وحدتی نهفته است که توجه به آن، اختلافات ناشی از تقابلهای معرفتی را کمرنگ می‌کند. در نظام فکری فایرabend:

۱. به‌علاوه ممکن است تفاوت‌هایی بین این دو متفکر در مورد آزادی و اراده آدمی وجود داشته باشد که این نیز به فضای فکری و تاریخی آنها مربوط می‌شود. البته چون این تفاوت‌ها به مسئله اصلی مقاله مرتبط نیستند، از توضیح این مطلب چشم‌پوشی می‌شود.

۱. هستی امری پیچیده و غنی است. به این معنا که امکان درک حقیقت هستی به صورت کامل منتفی است.
۲. هستی به خودی خود قابل شناخت نیست و مستلزم بکارگیری روش مناسب و خلاقانه جهت انتزاع وجهی از آن است.
۳. هر فاعل شناسایی با تکیه بر مفروضات و روش‌های خلاقانه‌اش می‌تواند وجهی از هستی را انتزاع و به چنگ آورد. از این منظر:
اولاً، تكثر عقاید و نظریات ریشه در هستی پیچیده و تكثر روش‌ها و مفروضات دارد.
ثانیاً، هیچ عقیده یا نظریه‌ای نمی‌تواند ادعای به چنگ آوردن تمام هستی (پیچیده و غنی) را داشته باشد و هر نظریه‌ای تنها می‌تواند از بدست آوردن وجهی از حقیقت صحبت کند که وابسته به روش و مفروضات خاص است.
با این توضیحات، فایرabend از اختلاف‌نظرها و تقابل‌های معرفتی در علم و در جامعه حمایت می‌کند. او از اقیانوسی از بدیل‌ها صحبت می‌کند، به این معنا که بدیل‌های بیشتر و بیشتری باید وجود داشته باشند. (Feyerabend, 1975b) زیرا با توجه به غنا و پیچیدگی هستی، از یک سو قدرت یک نظریه در یک دوره زمانی، امری صرفاً موقتی است و انتظار می‌رود که با گذشت زمان، هستی پیچیده، تعارضات خود را با نظریه غالب بروز دهد. اینجاست که باید بدیل‌های دیگری دردسترس باشند تا بهترین انتخاب ممکن انجام بگیرد.^۱ وجود «دیگری» می‌تواند از طریق ارائه بدیل‌های مناسب و دنبال کردن آن‌ها به ما کمک کند که بهترین انتخاب‌های ممکن را برای شناخت جهان هستی داشته باشیم. از سوی دیگر، وجود نظریات مخالف و متکثر، امکان شناخت سریع‌تر و بهتر جهان پیچیده و غنی را از منظرهای مختلف ممکن می‌گرداند. در واقع با توجه به غنا و پیچیدگی هستی، هر نظریه و بدیلی، در عین حال که بواسطه انتزاع یک وجه خاص، شناخت جهان را از یک منظر خاص ممکن می‌گرداند ولی در عین حال جزئیات و وجوه فراوانی از جهان را نادیده می‌گیرد. از این رو موفقیت یک نظریه، به هیچ وجه نمی‌تواند مجوزی برای برتری دادن مطلق آن و حذف بدیل‌های -هرچند ضعیف- دیگر شود. یعنی باید سنت‌ها و نظریات بدیل در چارچوب تخصصی مربوط به خود فعالیت‌هایشان را توسعه دهند تا از رهگذر توسعه نظریات متکثر، هم از ایدئولوژی شدن یک دیدگاه خاص جلوگیری گردد و هم امکان -ولومحدود- رسیدن به حقایق بیشتر (نظریات بهتر) حفظ شود. با حضور «دیگری» امکان شناخت جهان از منظرهای مختلف و با جزئیات بیشتر راحت‌تر انجام می‌گیرد و می‌توان به حقایق بیشتری از جهان دست یافت.

۱. البته بهترین انتخابی که در اینجا از آن صحبت می‌شود نامطلق و نسبی است.

۵. بررسی و تحلیل

اگر از منظر معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر^۱ به دیدگاه ابن‌عربی و فایراند توجه شود، می‌توانیم به موارد زیر اشاره کنیم. با توجه به اینکه این دو متفکر، حذف تقابل‌های معرفتی را منتفی می‌دانند و حضور «دیگری» را به رسمیت می‌شناسند، می‌توان رویکرد مطلوب معرفتی آن‌ها در معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر را در ذیل نام‌مصالحه‌گرایان^۲ قرار داد. در معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر، نام‌مصالحه‌گرایان بروز اختلاف‌نظر معقول را ممکن می‌دانند. درمقابل نام‌مصالحه‌گرایان، مصالحه‌گرایان^۳ اختلاف‌نظر معقول را ممکن نمی‌دانند. مصالحه‌گرایان اختلاف‌نظر را شاهد ناقضی به حساب می‌آورند دال بر اشتباه بودن باور طرفین اختلاف‌نظر که معقولیت و توجیه باور مورد اختلاف را کاهش می‌دهد (Christensen, 2013 & Conee, 2009).

یکی از مدعیات هنجاری مصالحه‌گرایان این است که در شناخت هر موضوعی، باید یک روش و یک نظریه درست و برتر وجود داشته باشد و بروز اختلاف‌نظر دلیل بر نادرستی نظرات مورد اختلاف است. این دیدگاه، صریحاً برخلاف رویکرد ابن‌عربی و فایراند در مواجهه با تقابل‌های معرفتی است. از منظر ابن‌عربی و فایراند، ریشه اختلاف‌نظر، تکثر در مبانی معرفتی طرفین اختلاف‌نظر (به دلیل تفاوت در استعدادها و نحوه ظهور یا تفاوت در منظر و چهارچوب معرفتی) است. مصالحه‌گرایی مانند فلدمن^۴ و کرفت^۵ در هنگام بروز تکثر در مبانی، توصیه می‌کنند که تکثر مبانی به وسیله اصولی جهان‌شمول و همگانی بررسی شود. (Feldman, 2007 & Kraft, 2021). گویا مصالحه‌گرا قصد دارد تکثر مبانی معرفتی را به واسطه اصول معرفتی عام و جهان‌شمول حذف کند. پیش‌فرض چنین توصیه‌هایی این است که هستی به واسطه یک مبانی معرفتی برتر قابل شناخت است و مبانی دیگر باید حذف شوند. ولی ابن‌عربی و فایراند با توجه به مبانی هستی‌شناسانه خود، امکان حذف تکثر در مبانی معرفتی را منتفی می‌دانند چراکه تکثر در این مبانی را به ویژگی‌های هستی‌شناختی پیوند می‌دهند؛ حقیقت هستی به تمامی قابل دست‌یابی نیست و تنها در نسبت با استعداد (در نظام ابن‌عربی) و یا روش و مفروضات (در نظام فایراند) قابل دست‌یابی است. از این منظر می‌توان گفت که پیوند معرفت‌شناختی به هستی‌شناختی خاص این دو متفکر، می‌تواند رویکرد نام‌مصالحه‌گرایانه آن‌ها را به خوبی تبیین کند.

نشان داده شده که بخش زیادی از استدلال فایراند در ارج نهادن به اختلاف‌نظر، معطوف به فوائد معرفتی‌ای است که ممکن است در آینده حاصل گردند (Abdollahi, 2023). از این منظر

-
1. Disagreement Epistemology
 2. Non-Conciliation
 3. Conciliation
 4. Feldman
 5. Kraft

اهمیت و نقش آفرینی «دیگری» و تقابل‌های معرفتی نه لزوماً برای اکنون بلکه بیشتر برای (فوائد معرفتی) آینده است. در نگاه فایرabend، «دیگری» با بدیل‌هایی که طرح می‌کند، این مزیت را فراهم می‌سازد تا احتمالاً در آینده جایگزین بهتری برای نظریات غالب پذیرفته‌شده کنونی در دسترس باشد؛ و یا با توجه به نقدهایی که از رهگذر حضور و به رسمیت شناختن «دیگری» طرح می‌شود، نقاط ضعف و قوت نظریه غالب کنونی در آینده به شیوه بهتری مرتفع گردد. به صورت مشابه، به دست آوردن فوائد معرفتی در آینده را می‌توان در اندیشه ابن عربی نیز یافت، چراکه در اندیشه او نیز «دیگری» و تقابل‌های معرفتی به عنوان فرصتی برای شناخت هرچه بیشتر حقیقت مورد توجه است. به رسمیت‌شناختن «دیگری» به عنوان فردی که بخشی از حقیقت را در دست دارد، می‌تواند در شناخت بیشتر حقیقت موثر باشد و این خود، فایده‌ای معرفتی به حساب می‌آید که می‌تواند در آینده کمک‌کننده باشد. البته حقیقت نهایی قابل حصول برای بشر از منظر ابن عربی و فایرabend به هیچ وجه مطلق نیست. در ادامه با مقایسه رویکردهای ابن عربی و فایرabend با جان استوارت میل، به این نکته اشاره می‌شود.

اصل کثرت فایرabend، وام‌دار آموزه‌های جان استوارت میل^۱ در رساله درباره آزادی است (Feyerabend, 1978). میل در این رساله معتقد است حقیقت از خلال مباحثه و گفت‌وگوی مخالفان، خود را نمایان می‌سازد. بنابراین باید از کثرت نظرات و دیدگاه‌ها استقبال کرد تا زمینه برای حصول به حقیقت مهیا گردد. (Mill, 1859) یعنی در رساله فوق‌الذکر هم میل - همانند ابن عربی و فایرabend - صریحاً از کثرت دفاع می‌کند و حضور «دیگری» را به رسمیت می‌شناسد. استدلال‌های فایرabend و میل به نفع تکثرگرایی شباهت‌های قابل توجهی دارند (Mill, 1859, pp. 98-99). ولی به نظر می‌رسد که تفاوت‌های بنیادینی در شیوه استدلالی میل، از یک طرف، و فایرabend و ابن عربی، از طرف دیگر، وجود دارد؛ از جمله تفاوت در نگاه دو طرف به هستی، پیوند معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی، و امکان حصول به حقیقت مطلق. با ملاحظه استدلال‌های ابن عربی و فایرabend در ارج نهادن به «دیگری» و تقابل‌های معرفتی، شاهد پیوند معرفت‌شناسی‌ها به هستی‌شناسی‌های خاص آنها هستیم؛ بدین معنا که بن مایه و اساس استدلال آن‌ها، از مبانی هستی‌شناسانه سرچشمه می‌گیرد. هستی از نظر آن‌ها امری پیچیده (در فایرabend) و متکثر (در ابن عربی) و امکان حصول شناخت مطلق، منتفی است. اما در دیدگاه میل، ارج نهادن «دیگری» و تقابل معرفتی از فرض هستی‌شناسی متکثر و پیچیده، امثال فایرabend، سرچشمه نمی‌گیرد. به باور او اگر تمام مخالفان بعد از مباحثه و گفت‌وگو نتوانستند یک باور مشخص را رد کنند، بروز همگرایی و رندشدن آن باور، دلیل خوبی بر حصول به حقیقت مطلق است. یعنی از دیدگاه میل،

1. John Stuart Mill

آزادی و تکثر در خدمت (و به امید) رسیدن به حقیقتی مطلق است (Zivyar, Jebraily & Etemadi, 2019, pp. 153) و این حقیقت، امری قابل حصول است. در حالیکه نزد فایراند و ابن عربی، ایجاد همگرایی و رسیدن به حقیقتی که مخالفی نداشته باشد، نشانه رسیدن به حقیقت مطلق نیست، چراکه هستی امکان بروز همگرایی را نامحتمل می‌سازد. یعنی، بروز اختلاف نظر و تقابل‌های معرفتی، امری قابل پیش‌بینی و محتمل است که از هستی‌شناسی سرچشمه می‌گیرد. این امر تفاوت بسیار مهم میل و شاگرد قرن بیستمی‌اش یعنی فایراند است که لازم است در تبیین رویکرد آن‌ها در مواجهه با تقابل‌های معرفتی مورد توجه قرار گیرد. به بیانی دیگر، در اندیشه میل به عنوان فیلسوف مهم عصر روشنگری، هستی به گونه‌ای نیست که امکان رسیدن به حقیقت مطلق را منتفی گرداند؛ بلکه به گونه‌ای است که با تضمین آزادی اندیشه و به واسطه بکارگیری عقل، می‌توان به رسیدن به حقیقت مطلق امیدوار بود. اما رویکرد ابن عربی و فایراند در مواجهه با «دیگری» و تقابل‌های معرفتی با هستی‌شناسی خاص این دو پیوند دارد و عدم دستیابی به حقیقت مطلق را رقم می‌زند. در نهایت، حضور «دیگری» حتی اگر نتواند ما را در رسیدن به حقیقت مطلق رهنمون سازد، می‌تواند توان معرفتی ما را افزایش دهد و منجر به شناسایی بهتر ضعف و قوت نظریه‌ها و دیدگاه‌ها می‌شود.

لازم به ذکر است فایراند در کتاب متأخر خود به نام *پیروزی وفور* می‌گوید که دیدگاه‌هایش در مورد هستی متأثر از یک عارف مسیحی قرن پنجم و ششم بوده است به نام دیونوسیوس^۱ مجعول. دیونوسیوس معتقد بود که خداوند به دلیل بی‌نهایت و نامحدود بودنش، فراتر از توصیفات و تعریف‌های انسانی است. هر فردی وابسته به شرایط، مفاهیم، زبان و تجربه‌های خاص خود فقط با برخی از آثار و نشانه‌های خدا مواجهه دارد و لذا می‌تواند شناختی غیرمطلق از خدا بدست آورد؛ ولی هیچگاه شناخت مطلق و کاملی از خدا حاصل نمی‌گردد. (Feyerabend, 1999a, pp. 213-214) این بخش اندیشه دیونوسیوس که فایراند از وی تأثیر پذیرفته^۲، مشابه همان دیدگاه ابن عربی است. ازین رو، نزدیک شدن اندیشه فایراند به دیدگاه‌های عرفانی افرادی نظیر ابن عربی و فاصله گرفتنش از میل فیلسوف، حرکت فکری محتملی است.

۶. نتیجه

در نگاه فایراند و ابن عربی رویکردهای مشابهی در مواجهه با «دیگری» و تقابل‌های معرفتی وجود دارد. هر دو تقابل و اختلاف نظر با دیگری را ارج می‌نهد و از وجود دیگر عقاید، به عنوان

1. Pseudo-Dionysius the Areopagite

۲. برای اطلاع از جزئیات این تاثیرگذاری، به مقاله ایان کید (Kidd, 2012, pp. 366-372) مراجعه شود. کید نشان می‌دهد که فایراند چگونه از دیدگاه دیونوسیوس برای دفاع از تکثرگرایی و مقابله با رئالیست علمی استفاده می‌کند.

فرصتی برای رشد و تعالی بیشتر استفاده می‌کنند. با وجود تفاوت‌های مهمی که در فضای فکری این دو وجود دارد، بخشی از مبانی هستی‌شناختی‌شان که به پرسش مقاله ما مرتبط است، یکسان می‌باشد. هر دو قائل به دست‌نیافتی بودن دسترسی به حقیقت مطلق هستند و شناخت حقیقت را وابسته به ظرفیت‌های انسانی و چهارچوب‌های معرفتی (مبانی) می‌دانند. مهمترین مولفه‌های مشترک برای تعیین رویکرد آن‌ها در مواجهه با تقابل‌های معرفتی از این قرار است:

الف) هستی‌شناسی: پیچیدگی هستی فایراند در کنار کثرت در ظهورات ابن عربی

سرآغاز اندیشه فایراند، نقد اندیشه فیلسوفان علم هم‌عصر خودش است که دغدغه اصلی همگی‌شان شناخت جهان تجربی است. جهانی که فایراند از آن صحبت می‌کند، ماهیتی پیچیده و غنی دارد. از سوی دیگر، سرآغاز اندیشه ابن عربی ریشه در عرفان و شناخت خدا دارد که به وضوح متفاوت از آن چیزی است که فایراند به آن می‌اندیشد، اما خدای عرفانی‌ای که ابن عربی نیز به دنبال شناختش است، تجلی‌های متکثر و گوناگونی دارد. از این‌رو، با وجود اینکه که موضوع شناخت ابن عربی و فایراند اموری به غایت متفاوت هستند (اولی به دنبال شناخت خدا و دومی به دنبال شناخت جهان تجربی)، اما هر دو بر این نکته مهم توافق دارند که موضوع شناخت‌شان امری ساده نیست که بتوان از آن به شناخت مطلق رسید بلکه پیچیده و دارای وجوه مختلف است.

ب) معرفت‌شناختی: وابستگی به منظر یا چهارچوب فایراند در کنار وابستگی به استعداد ابن عربی

این پژوهش از توجه به مبانی هستی‌شناختی که هر دو متفکر دارند، به معرفت‌شناسی مدنظر این دو دست یافت. از آنجا که در هر دو منظومه فکری، موضوع شناخت امری ساده نیست و دارای ابعاد و پیچیدگی‌های متفاوتی است، امکان دستیابی به شناخت مطلق منتفی گردید. از منظر فایراند هرگونه شناختی وابسته به مبانی (منظر و چهارچوب معرفتی) مختص به خود است و تنها در نسبت با همان مبانی (منظر و چهارچوب) می‌توان از حقیقت صحبت کرد. در اندیشه ابن عربی نیز تفاوت در استعداد، شناخت را وابسته به مبانی خاص خود (استعدادها و نحوه ظهور) حقیقت می‌کند. این یعنی با تأمل در هستی‌شناسی‌های آن‌ها می‌توان حضور دیگری و بروز تقابل‌های معرفتی را به رسمیت شناخت.

رویکرد ابن عربی و فایراند در مواجهه با تقابل‌های معرفتی، در ذیل رویکرد نام‌صالحه‌گرایان در معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر قرار می‌گیرد. ولی پیوند معرفت‌شناسی به هستی‌شناسی‌های خاص این دو متفکر، می‌تواند تبیین‌گری بسیار خوبی برای نام‌صالحه‌گرایی فراهم آورد: تقابل‌ها و اختلاف‌نظرهای معرفتی، لزوماً نشانه نامعقولیت یکی از طرفین یا هر دو طرف اختلاف‌نظر

نیست، بلکه می‌تواند نشانه این باشد که هریک از طرفین از مبانی خاص خود به حقیقت می‌نگرد. تفاوت در مبانی هم به پیچیدگی‌های هستی‌شناسانه مربوط می‌شود: هر یک از طرفین بواسطه مبانی خاص خود، بخشی از حقیقت را می‌تواند به چنگ آورد. همچنین، هستی‌شناسی پیچیده این دو متفکر، امکان حصول به حقیقت مطلق را منتفی می‌کند، اما با به رسمیت شناختن حضور دیگری، زمینه را برای ارتقای توان معرفتی افراد فراهم می‌سازد.

درخاتمه، می‌توانیم از رویکرد مواجهه ابن‌عربی و فایراند با تقابل‌های معرفتی، الگویی بگیریم برای تعامل فکری و معرفتی در مواجهه با "دیگری". این دو متفکر، با پذیرش محدودیت‌های انسانی و به رسمیت شناختن تنوع در دیدگاه‌ها، زمینه را برای گسترش مرزهای دانش فراهم می‌کنند. این نگاه، ما را از مطلق‌گرایی باز می‌دارد و به ما یادآوری می‌کند که شناخت، فرایندی پویا و بی‌پایان است که تنها در پرتو پذیرش تکرر و تعامل با دیگران ممکن می‌شود.

قدردانی

بدین وسیله از دکتر بیان کریمی که با دقت نظر و ارائه پیشنهادهای سازنده، ما را در نوشتن این مقاله یاری دادند، صمیمانه تشکر می‌کنیم.

منابع

- ابن عربی، بی‌تا، **فتوحات مکیه**، ج ۱، ۲، ۳ و ۴، بیروت: دار الصادر.
- _____، ۱۹۴۶ م، **فصوص الحکم**، قاهره: دار احیاء الکتب العربیه.
- _____، ۱۳۷۸، **ترجمان الاشواق**، تهران: انتشارات روزنه.
- رحیمیان، سعید: ۱۳۸۷، آفرینش از منظر عرفان، قم: بوستان کتاب.
- صدرالمتألهین؛ ۱۹۸۱، **اسفار اربعه**، جلد دوم، بیروت: دار احیاء التراث.
- قراملکی، احد- کریمی لاسکی، محمد؛ **تحلیل مفهومی و گزاره‌ای قاعده زرین اخلاق**، ذهن، بهار ۱۳۹۶، شماره ۶۹.
- قونوی، صدرالدین؛ ۱۳۸۱، اعجاز البیان فی تفسیر امّ القرآن، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- قیصری، داود؛ ۱۳۷۵، **شرح فصوص**، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- کاشانی، عبدالرزاق؛ ۱۳۷۰، **شرح فصوص**، قم: انتشارات بیدار.
- Abdollahi J. (2023). Epistemological Comparison of Rational Disagreement in Kuhn and Feyerabend Viewpoints. *Philosophical Thought*; 3 (4) :357-378. [Persian]
- Christensen, D. (2013), Epistemic modesty defended. In: *The Epistemology of Disagreement: New Essays*. David Christensen & Jennifer Lackey (eds.) New York: Oxford University Press.

- Conee, E. (2009) Peerage. *Episteme* 6, no. 3: 313–23.
- Feyerabend, P. (1962). Explanation, reduction and empiricism. In H. Feigl & G. Maxwell (Eds.), *Scientific explanation, space and time, Minnesota studies in the philosophy of science* (Vol. III, pp. 28–97). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Feyerabend, P. (1968). Outline of a pluralistic theory of knowledge and action. In S. Anderson (Ed.), *Planning for diversity and choice* (pp. 275–284). Cambridge: MIT Press.
- Feyerabend, P. (1975a), *Against method* (1st ed.). London: Verso Books.
- Feyerabend, P. (1975b). How to defend society against science. *Radical Philosophy*, 11(1), 3–8.
- Feyerabend, P. (1978). *Science in a Free Society*. London: New Left Books.
- Feyerabend, P. (1981) Reply to criticism: comments on Smart, Sellars and Putnam. In: *Realism, Rationalism and Scientific Method: Philosophical Papers*. Cambridge University Press: 104-131.
- Feyerabend, P. (1999a). *Conquest of Abundance: A Tale of Abstraction Versus the Richness of Being*. Chicago: University of Chicago Press.
- Feyerabend P. (1999b). Preston J. Paul K. Feyerabend: *Knowledge, Science and Relativism*. Cambridge University Press.
- Feldman R. (2007), “Reasonable Religious Disagreements”, In: *Philosophers Without God: Meditations on Atheism and the Secular Life*, Antony L (ed) ,Oxford University Press, Oxford, p. 194-214
- Kidd, I. (2012), Feyerabend, Pseudo-Dionysius, and the Ineffability of Reality. *Philosophia* 40, 365–377 (2012)
- Kraft, J. (2021), Incommensurability and Wide-Ranging Arguments for Steadfastness in Religious Disagreements: Increasingly Popular, But Eventually Complacent, *Topoi* 40, 1147-1159
- Mill, J. S. (1859). *On Liberty*. Broadview Press.
- Shaw, J. (2017), Was Feyerabend an anarchist? The structure(s) of ‘Anything Goes’. *Studies in History and Philosophy of Science, Part A*, 64, 11–21.
- Taghavi, M. (2016). The Origins of Feyerabend’s Anarchistic Epistemology. *Philosophy of Science*, 6(2), 1-14. [Persian]
- Zivyar, F., Jibraily, S. Y., & Etemadi Bozorg, A. (2019). Feyerabend; myth-making myth-maker from the universal critique of science and religion to pluralism and the majority vote. *Science and Religion Studies*, 10(1), 145-160 [Persian]